УДК 398

И.К. Фазлетдинов

БАШКОРТСТАН ТАТАРЛАРЫНЫҢ ТОПОНИМИК РИВАЯТЬЛӘРЕНДӘ ҺӘМ ЛЕГЕНДАЛАРЫНДА ӘҮЛИЯ ҺӘМ ӘҮЛИЯ КАБЕРЛӘРЕНӘ БӘЙЛЕ МОТИВЛАР

В данной статье автор, основываясь на обширном материале преданий и легенд татарского населения Республики Башкортостан, анализирует отражение в них мифологических мотивов, в частности, отражения в фольклоре антропоморфических, тотемистических, анимистических, фетишистических взглядов древнего населения региона, связанных с образами носителей дара провидения, предсказателей и местами их захоронений. Исследователь проводит сравнительно-исторический анализ таких мотивов в татарском и башкирском фольклоре, выделяя национальное своеобразие в образном мышлении каждого из народов, что обуславливается особенностями их исторического и культурного развития.

По мнению автора, индикатором «святости» провидца в топонимических преданиях татар Башкортостана выступает его ранняя и трагическая смерть, связанная с нахождением его на религиозном пути или на пути получения образования. В результате этого на могиле провидца пробивается родник, также обладающий провидческими качествами; прекращаются беды, преследовавшие до сих пор местное население, и народ заживает счастливо.

Как указывает исследователь, в данных преданиях прослеживается тесный синтез исламских воззрений народа с языческими верованиями, что может служить свидетельством возникновения данных мотивов в эпоху перехода от тенгриянства к мусульманству.

Ключевые слова: провидцы, святость, предание, легенда, этиологический мотив, родник, язычество, ислам, фольклор.

This article is based on the extensive material of the legends of the Tatar population of the Republic of Bashkortostan. The author analyzes reflection in legends of mythological motives, in particular, reflections in folklore of anthropomorphic, totemistic, animistic, fetishistic views of the ancient population of the region associated with the images of the bearers of the gift of providence, predictors and their burial sites. The researcher conducts a comparative historical analysis of such motives in Tatar and Bashkir folklore, highlighting the national originality in the figurative thinking of each nation, which is caused by the peculiarities of their historical and cultural development.

According to the author, an indicator of the «holiness» of the seer in the toponymic legends of the Tatars of Bashkortostan is his early and tragic death associated with finding him on a religious path or on the path of education. As a result of this, a spring breaks through the grave of the seer, also having visionary qualities; the misfortunes that still persecuted the local population cease, and the people live happily.

As the researcher points out, in these legends there is a close synthesis of the Islamic views of the people with pagan beliefs, which may serve as evidence of the emergence of these motives in the era of the transition from Tengryanism to Islam.

Keywords: seers, holiness, tradition, legend, etiological motive, spring, paganism, Islam, folklore.

Башкортстан татарларының әкият жанрына карамаган халык прозасы әсәрләре арасында топонимик риваятьләр һәм легендалар зур урын алып торалар. Җыелган материаллардан күренүенчә, сан ягыннан алар көнкүреш һәм тарихи риваятьләрдән күпкә артык. Чөнки һәр авылның аксакаллары якындагы җир-су, урман-тау атамаларының барлыкка килүе турында сөйләгәндә, аларны табигатьтәге, җәмгыятьтәге төрле хәл-вакыйгаларга, аерым фактларга бәйләп аңлатырга, димәк, халык аңында мәңгеләштерергә тырышалар.

Фольклорчы-галим Ф.А. Нәдершина билгеләвенчә, «күпчелек очракта риваятьләр, локаль характерда булып, теге яки бу урынга, җир-су атамаларына бәйле яшиләр, я аерым төбәкләргә бәйле хәл-вакыйгаларны, күренешләрне чагылдырып, шул төбәктә аеруча билгеле булып китәләр» [Башҡорт, 1980, б.14]. Ягъни топонимик риваятьнең таралу географиясе артык зур түгел, ул шушы табигать объекты – елга, тау, чокыр һ. б. янына урнашкан халыкта гына урын атамасының аңлатмасы буларак яшәвен дәвам итә. С.М. Гыйләҗетдинов та шушы фикерне раслап, «халык аларда (топонимик риваятьләрдә. – *И.Ф.*) авыл, урман, кыр, тау, елга, чишмә һ. б. географик объект исемнәренең килеп чыгышын аңлатырга тырыша», дип яза [Гилязутдинов, 2000, с. 13]. Ягъни барлык топонимик легендаларга һәм риваятьләргә дә этиология сыйфаты хас.

Күренекле фольклорчы Ә.М. Сөләйманов, башкорт легендаларын һәм риваятьләрен анализлап, Архангель, Зилаер районнарындагы алпамша каберләрен икенче төрле Әүлия кабере, Әүлия ташы дип йөртүләре турында яза [Сөләйманов, 1975, б. 111]. Башкортстанда татарлар күпләп яшәгән төбәкләрдә дә Әүлия кабере, Әүлия чишмәсе, Әүлия зираты, Изгеләр чишмәсе дип аталган урыннар шактый. Аларның һәммәсенең барлыкка килү тарихы бар. Ләкин берсендә дә атаманың килеп чыгышын алпамшалар кабере белән бәйләү күренми. Бу үз чиратында татарларның монда соңрак, алыпларга бәйле күзаллаулар халык аңыннан югалгач килеп төпләнүенә бер дәлил булып тора.

«Әүлия» дип татар һәм башкорт халыкларында укымышлы, халыкка төрле изгелекләр кылган, киләчәк турында күрәзәлек итү сәләтенә ия булган кешеләрне атаганнар. Башкортстанның төньяк-көнбатышында табылган легенда һәм риваятьләрнең берсендә дә алар ислам динен таратучы, пропагандалаучы сыйфатында тасвирланмый, киресенчә бу әсәрләрдә мәҗүсилек калдыклары да искә алынырга мөмкин. Шуңа күрә, Ә.М. Сөләймановның «Әүлия зиратына ышану нигезендә туган легендалар ислам дине башкортлар арасында таралгач кына барлыкка килгән» [Сөләйманов, 1975, б. 111], дигән фикере белән килешеп бетмәскә дә була, чөнки әүлия образы халык авыз иҗатында, беренче чиратта, гайре табигый, гади акыл белән аңлатып булмаслык сәләтләргә ия изге кешене гәүдәләндерә. Ул ислам динен тотучы, таратучы буларак чыгыш ясамый. Бу образның генетик тамырларын тирәннәнрәк эзләргә кирәк. Шул ук вакытта, Ә.М. Сөләйманов

бик хаклы билгеләгәнчә, «алар [әүлиялар. – *И.Ф.*], үлгәч тә, төрле могҗизалар эшләү кодрәтен югалтмыйлар» [Сөләйманов, 1975, б. 111].

Әүлия кабере турындагы легенда һәм риваятьләрнең күбесендә бу урында бик изге кешенең күмелүе күрсәтелә. Аның изгелеген, әүлияны күмгәннән соң, аның баш очыннан бәреп чыккан чишмә, яисә гади таяктан үсеп киткән агач исбатлый. Ул гына да түгел, күмелгән кеше, аның тормышы, холык-фигыле бу урында яшәүчеләргә бөтенләй таныш булмаса да, шушы могҗизалы вакыйгалар аны әүлиялар дәрәҗәсенә күтәрә. Мәсәлән, Бакалы районы Бакалы авылында язып алынган «Әүлия чишмәсе» риваятендә «кышкы салкын буранда... адашып, туңып үлгән» «нибары 17 яшьлек» егетне «яз көне эзләп табып, тау башына» күмү һәм «күп тә үтми, кабердән салкын чишмә» бәреп чыгу вакыйгасы тасвирлана. «Егет изге булгандыр», дип уйлап, халык тауга да, чишмәгә дә Әүлия исемен биргән», – дип аңлатыла риваятьтә атаманың барлыкка килүе [Башкортстан, 2018, б. 233]. Күренүенчә, үрнәктә егетнең үз тормышында кылган изгелекләре, хәтта исеме турында бер мәгълүмат та китерелми. Аның изгелеген бары тик егетнең кабереннән бәреп чыккан чишмә генә күрсәтә, ягъни ул халык аңында могҗиза буларак кабул ителә. Борынгылар «егетнең гомере чишмәдә дәвам итә», – дип уйлыйлар. Кешеләр бу табигать күренешенең чын сәбәпләрен эзләп тормыйча, аны егетнең изге булуы белән генә аңлаталар. Шуны раслаучы тагын бер дәлил – риваятьтә егетнең гыйлем юлында яшьли һәлак булуы. Белүебезчә, татарлар һәм башкортлар гыйлемле кешеләрне борын-борыннан изгеләштереп караганнар. Ә инде егетнең күрше «Кизгән авылына» укырга барганда һәлак булуы бу карашның тагын да көчәюенә, халык аңында аның изге зат, шәһит буларак яшәвенә китергән. Димәк, риваятьтә без, бер яктан, мәҗүси карашлар тәэсирен, егет гомеренең дәвамы чишмәдә дип исәпләүне, шул рәвешле халык аңында җансыз әйберне җанландырып кабул итү функциясен күрәбез. Икенче яктан, риваятьтә ислам дине белән кергән карашларны да, гыйлем юлында, дин юлында һәлак булучыны изгеләштереп, шәһит дип санауны да тоемларга мөмкин. Шулай итеп, бу риваять ислам дине халык аңындагы мәҗүси карашларны акрынлап кысрыклап чыгарган чорда иҗат ителгәндер дип фаразларга тулы нигез бар, чөнки биредә ислам кыйммәтләре мәҗүси фикер йөртү рәвеше аша аңлатыла. Бу парадоксаль күренеш мәҗүсилектән исламга күчү дәверендә гадәти булгандыр дип уйларга мөмкин, чөнки әлеге процесс халык аңында гасырлар буена барган. Ислам кануннары буенча яшәсәләр дә, борынгы бабаларыбыз күңелендә мәҗүсилек калдыклары әле бик озак яшәгән. Югарыда китерелгән үрнәкне нәкъ шуның чагылышы дип исәпләргә кирәк.

Шушы ук мотив Кыйгы районы Майски авылында язып алынган «Муел зират» исемле риваятьтә дә кабатлана. Биредә «Троицк каласыннан укудан кайтып барган» бер шәкертнең Түбән Кыйгы авылында үлеп калуы һәм «чит кеше булганлыктан, аны бер як читкә» күмүләре тасвирлана. «Кабер казучыларның берсе: «Әгәр изге кеше

булса, үсеп китәр», – дип, кабер өстенә муел таягын казый. Бу таяктан, чынлап та, муел үсеп китә. Кабер «Муел зираты» исемен ала», дип аңлатыла риваятьтә атаманың килеп чыгышы [Башкортстан, 2018, б. 234–235]. Күренүенчә, әлеге үрнәк тә тулысынча диярлек югарыда анализланган «Әүлия тавы, Әүлия зираты» риваятен кабатлый. Аерма тик шунда, биредә мәрхүмнең кабере өстендә шомырт куагы үсеп чыгу вакыйгасы аның изгелеген раслаучы дәлил булып хезмәт итә. Димәк, кабер өстеннән чишмә бәреп чыгу, коры таяктан агач үсеп китү халык аңында могҗиза сыйфатында кабул ителә һәм күмелгән кешенең изгелеген раслаучы үзенә күрә бер индикатор булып тора. Мәсәлән, Тәтешле районы Акбулат авылында язып алынган «Фәттах чишмәсе» исемле риваятьтә бу хакта турыдан-туры әйтелә. Биредә чишмәнең авылда икенче атама белән «Изгеләр чишмәсе» дип тә йөртелүе күрсәтелә һәм шунда ук моның сәбәпләре дә ачып салына. «Фәттах бабай изге булмаса, ул җирләнгән урыннан чишмә күзе бәреп чыкмас иде», – ди халык [Башкортстан, 2018, б. 235]. Ягъни кабер өстеннән чишмә бәреп чыгу халык аңында әлеге картның изгелеген тагын бер тапкыр дәлилләүче төп күрсәткеч – индикатор вазифасын башкара һәм халык шушы аңлатманы турыдан-туры риваять тукымасына алып керә.

Югарыда китерелгән риваятьләрдә борынгы су, агач культы чагылышын да сиземләргә мөмкин. Һәлак булган изге затның гомере шушы чишмәдә, куакта дәвам итә һәм алар яннарында күмелгән кеше кебек үк илаһи сыйфатларга ия дип ышаныла. Шулай итеп, биредә кешеләргә хас сыйфатлар җансыз табигать күренешләренә күчерелә һәм, шул рәвешле, антропоморфик карашлар чагылыш таба.

Кабер өстеннән чишмә бәреп чыгу «Әүлия чишмәсе», «Фәттах чишмәсе» исемле үрнәкләрдә халык ихтыяҗы белән бәйләнмәгән, күмелгән кешенең изгелеген дәлилләүче бер материаль күрсәткеч сыйфатында чыгыш ясаса, Чишмә районы Яңавыл авылында язып алынган «Изгеләр чишмәсе» риваятендә бу мотив кешеләрнең дистәләрчә еллар буена килгән хыялының тормышка ашуы булып трансформацияләшә. Биредә беркем белмәгән, үткенче бер изге кешенең халык бәхете өчен үзен корбан итү мотивы ачык чагыла. Әлеге үрнәктә авыл халкының сусызлыктан интегүе тасвирлана. «Көннәрдән бер көнне авылга мосафир килеп чыга. Халык бу кешенең тамагын туйдыра, хәтта өс киемен дә бирә. Бабай хушлашканда:

– Ярар, сезнең теләгегез тормышка ашар, – дип чыгып китә. Икенче көнне авыл читендәге таучык өстендә мосафир бабайны үле килеш табалар. Бабай яткан урыннан чак кына астарак, кечкенә бер чишмә бәреп чыккан була. Бабайны халык кадерләп күмә һәм чишмәне «Изге чишмә» дип атый башлый» [Башкортстан, 2018, б. 234].

Күренүенчә, биредә изге зат үлгән урыннан чишмә бәреп чыгу кешеләрнең иң зур хыялының тормышка ашуы буларак аңлашыла. Мосафир, вәгъдәсендә торып, үз гомерен халык бәхете – аларны сулы итү өчен корбанга китерә һәм аның җаны чишмәдә яшәвен дәвам

итә. Ягъни биредә янә мәҗүсилек чорларына хас антропоморфик карашлар дини мотивлар белән үреп бирелә. Мосафир бабай да гади персонаж түгел. Риваятьтә ул югары көчләр тарафыннан әлеге авылга җибәрелгән илче сыйфатында тасвирлана. Җирле халыкның нинди булуын, аларның чишмәгә лаекмы-түгелме икәнлеген аңлар өчен, ул бу кешеләрне сынап карый. Ә инде борынгы бабаларыбызның, саф күңелле икәнлекләрен аңлагач, ул изгелеккә-изгелек белән җавап кайтара – аларны чишмәле итә. Шулай итеп, биредә халкыбызның кунакчыллыкны, кеше хәленә керә белүне иң югары әхлак категорияләре дәрәҗәсенә күтәрүе ачык чагыла.

Изге кешеләрнең, әүлияларның гомере кабер өстеннән бәреп чыккан чишмәләрдә дәвам итү мотивы күп легендаларда һәм риваятьләрдә очрый. Бу чишмәләр алар астында күмелгән әүлиялар кебек үк төрле могҗизалар эшләү сәләтенә ия – алар күрәзәлек кыла, шифалы сулары белән кешеләрне дәвалый, төрле табигать стихияләрен булдырмый калырга ярдәм итә. Мәсәлән, «Әүлия чишмәсе» риваятьләренең Туймазы районы Карамалы-Гобәй һәм Борай районы Кәшкәләү авылында язып алынган вариантларында чишмәнең алдагы елның нинди булачагын прогнозлау сәләтенә ия булганлыгы турында хәбәр ителә [Башкортстан, 2018, б. 233–234]. Язын чишмәдән су күп чыкса – ел уңдырышлы килә, саркып кына торса – уңышсыз була. Аеруча зур корылык көтелсә, чишмә бөтенләй юкка чыгарга мөмкин. Күренүенчә, биредә нindидер дини, яисә мифологик күзаллаулар түгел, ә тормыш зарурияте алгы планга чыга. Чишмәнең мондый «алдан күрү» сәләтен бүген, табигать законнарына таянып, җиңел аңлатып була. Ләкин элек халык мондый мәгълүматларга ия булмаган һәм чишмәнең һава торышын прогнозлавын могҗиза сыйфатында кабул иткән һәм, аны изгеләштереп, суга хәер-акча салган.

Әүлия кабере, Изгеләр чишмәләренең халыкны төрле табигать стихияләреннән саклап калу мотивы шулай ук күп кенә легенда һәм риваятьләрдә чагылыш таба. Мәсәлән, Илеш районы Иске Күктау авылында язып алынган «Әүлия кабере» исемле риваятьтә авылда элек бик еш янгын чыгып, бик күп кешеләр үлү, шуларның берсендә тылсым сәләтенә ия әүлия кызның да һәлак булуы хәбәр ителә. «Аның гәүдәсен, хөрмәтләп, авыл читендәге яр башында торган тау битенә күмәләр. Шуннан соң авылда янгын чыгулар туктый. Хәзер авылны ут-күздән Әүлия кабере саклый»,– дип әйтелә риваятьтә [Башкортстан, 2018, б. 232]. Шулай итеп, якташлары аңында әүлия халык бәхете, халык иминлеге өчен гомерен корбан иткән идеаль герой дәрәҗәсенә күтәрелә. Риваятьтә профилактик магия чагылышын да күрергә мөмкин. Язучы һәм мифология белгече Г. Гыйльманов билгеләвенчә, борынгы бабаларыбыз утны җанлы зат итеп караганнар, аны Күк онытгы, Кояш улы, Яшен туганы дип белгәннәр, аңардан курыкканнар. Казан татарлары, керәшеннәр, чувашлар, ут алиһәсенә атап, корбан чалганнар, корбан бирсәң, мәрхәмәтле булыр дип уйлаганнар [Татар мифлары, 1996, б. 72–75]. Югарыда китерелгән рива-

ятьтә дә без шушы карашларның чагылышын күрә алабыз. Риваятьтә ислам диненнән бигрәк мәҗүсилек калдыклары – ут иясенә табыну, аңа корбан китерү кебек йолаларның чагылышы ныграк сизелә. Бу исә үзе үк әүлияларга бәйле мотивларны бары тик ислам дине йогынтысына гына кайтарып калдыруның дөреслеккә туры килеп бетмәвен күрсәтә.

Шунысы кызык, әүлия каберләре турындагы башка үрнәкләрдән аермалы буларак, әлеге риваятьтә кыз күмелгән җирдән чишмә бәреп чыгу, коры таяктан агач үсеп китү кебек «могҗиза»лар тасвирланмый, ягъни әүлиялылыкның материаль күрсәткечләре юк дәрәҗәсендә. Халык аңында авылда кызның үлеменнән соң янгын чыгуларның туктавы үзе үк зур могҗиза, кызның әүлия булганлыгына иң төп дәлил сыйфатында чыгыш ясый.

Ә инде Балтач районы Әхмәт авылында язып алынган «Изгеләр чишмәсе» исемле риваятьтә «бик изге кеше» кабереннән бәреп чыккан чишмәнең Кояшны «җеннәр»дән коткаруы тасвирлана. «1882 елда безнең якта Кояш тотыла. Халык: «Кояшны җеннәр каплап алды», – дип, урак уруларын ташлап, мәчеткә җыелалар: намаз укып, теләкләр телиләр, җеннәрне куркытыр өчен тимергә-тимер сугалар. Ә аннан соң, Изгеләр чишмәсенә җыелып, хәер салалар. Аларның теләкләре кабул була. Җеннәр Кояшны «азат» итәләр», – дип хәбәр ителә әлеге үрнәктә [Башкортстан, 2018, б. 234].

Күренүенчә, биредә чишмәне изгеләштереп, әүлияга хас сыйфатларны аңа күчереп карау мотивы, ягъни халыкның борынгы антропоморфик карашлары ачык чагылыш таба. Кояш тотылу күренешенә фәнни аңлатма бирә алмаган халык аны «җеннәр каплап алды», дип, ярдәмне әүлия гомеренең дәвамчысы, изге дип саналган чишмәдән эзли, аңа хәер-сәдака бирә. Кояш тотылу вакытының тәмамлануы исә чишмәнең «изге»леген борынгы бабаларыбыз аңында тагын да арттыруга хезмәт итә. Риваятьтә мәҗүси су, тимер культын да ачык сиземләргә була.

Әүлия каберләрен халык бик кадерләп, хөрмәтләп тота. Алар янына бүтән беркем дә күмелми. Биредә сызгырып, кычкырып йөрергә ярамый, юкса әүлия үч алырга мөмкин. Бу тыюлар Краснокама районы Яңа Бөртек авылында язып алынган «Әүлия зираты» исемле риваятьтә аеруча ачык итеп тасвирлана. Биредә әүлия күмелгән наратлыктан агач кисеп алуның катгый тыелуы, бу тыюны бозган кешенең «төрле газапларга дучар булган»лыгы турында хәбәр ителә. «Шуңа да кайберәүләр: «Миңа түгел, фәлән кешегә дип атап кискәннәр», – дип әйтелә әлеге үрнәктә.

«Берчак кемдер муллага атап кискән. Шул ук көнне Әбелкарам исемле мулла сакау булып калган. Ә аның кызы гарипләнгән. Бу хәл турында ишеткәч, кешеләр ул наратлыкка бөтенләй тими башлаганнар. Шулай итеп, наратлык әлегә кадәр сакланган һәм «Әүлия зираты» исемен йөртә» [Башкортстан, 2018, б. 232]. Әлеге риваятьтә тасвирланган табу-тыюлар үзләренең генетик тамырлары белән ерак тәү

тормыш чорларына килеп тоташа. Билгеле булуынча, кешелек яңа барлыкка килгән вакытта төрле мәҗүси йолалар махсус билгеләнгән урыннарда – куе караңгы урман эчендәге аланда, биек тау башында һ. б. күздән ерак җирләрдә үткәрелгән. Йола башкарылган урын изге саналган һәм аңа гади кешеләргә аяк басарга ярамаган. Бу тыю бозылса, ияләрнең ачуы килеп, ыру-кабиләне коточкыч җәзалар көтә дип ышанганнар [Криничная, 1987, б. 168]. Әлеге риваятьтә Әүлия зираты да нәкъ шушы изге, табу урын сыйфатында чыгыш ясый һәм аның тынычлыгын бозу шулай ук төрле казаларга китерә. Шуны да әйтик, риваятьләрдән күренгәнчә, әүлия зиратлары элек-электән, мәрхәмәт сорап, югары көчләргә – Кояш, Яңгыр тәңреләренә корбан китерү өчен файдаланыла. Ягъни борынгы йола урыннарының һәм әүлия зиратларының функцияләре бер үк булып чыга. Шуңа күрә борынгы мәҗүси йола урыннарына бәйле ышанулар соңгырак дәвердә барлыкка килгән әүлия зиратларына, әүлия каберләренә күчерелә һәм бу легенда-риваятьләрдә дә чагылыш таба.

Шулай итеп, әүлия каберләре турындагы легендалар һәм риваятьләр үзләрендә ике башлангычны – ислам диненә бәйле карашларны һәм мәҗүси ышануларны берләштерә. Беренче карашка парадокс булып тоелган әлеге күренешне Башкортстан татарларының халык авыз иҗатын җыюга һәм өйрәнүгә зур өлеш керткән фольклорчы галим Р.М. Мөхәммәтҗанов бик дөрес аңлата: «Кама-Идел буе болгарларына ислам дине кергән вакытта (X–XII йөзләр) мәҗүсилек аларның төп дини идеологияләре була. Ислам дине баштагы мәлдә мәҗүсилек гадәтләренә каршы көрәшә әле. Элекке йолалар үтәлә торган «изге» җирләр урынына, әйтик, мәчетләр салына; мәҗүси аллалар урынын – әүлиялар, пәйгамбәрләр ала; йолаларны үтәгәндә башкарыла торган иҗатны – дини догалар, аятьләр, хәдисләр, сүрәләр һәм башка шуның кебек нәрсәләр алыштыра. Ләкин халыкның канына сеңгән гадәтләр югалмый. Дин әһелләре бу көрәшнең мәгънәсезлегенә төшенә башлый. Инде хәзер ислам дине төрле мифларны һәм мәҗүсилек вакытыннан калган ышануларны «үзләштерә», ягъни аларга дини эчтәлек сала» [Мөхәммәтҗанов, 1971, б. 31]. Әүлия каберләре турындагы риваять-легендаларда мәҗүси һәм ислам диненә бәйле карашларның бергә укмашып яшәвен нәкъ шуның белән аңлатырга кирәк.

Әдәбият

Башкортстан татарлары фольклоры. Риваятьләр, легендалар, мифологик хикәятләр, сөйләкләр / төзүче, кереш мәкалә һәм искәрмәләр авторы И.К. Фазлетдинов; фәнни мөхәррире Ә.М. Сөләйманов. Уфа: Китап, 2018. 344 б.

Башҡорт халыҡ ижады. Риүәйәттәр, легендалар / төҙөүсеһе, инеш мәҡәлә һәм аңлатмалар авторы Фәнүзә Нәҙершина; яуаплы редакторы Кирәй Мәргән. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1980. 414 б.

Гилязутдинов С.М. Татарские исторические предания и легенды и их художественные особенности: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань, 2000. 32 с.

Криничная Н.А. Русская народная историческая проза: вопросы генезиса и структуры / ответ. ред. В.К. Соколова. Л.: Наука, 1987. 232 с.

Мөхәммәтҗанов Р.М. Йола поэзиясе // Татар теле, әдәбияты һәм аларны укыту методикасы мәсьәләләре. Уфа: БДУ нәшрияты, 1971. Б. 30–42.

Сөләймәнов Ә.М. Боронғо топонимик легендалар һәм риүәйәттәр // Әҙәбиәт. Фольклор. Әҙәби мираҫ: Беренсе китап / яуаплы редакторы Кирәй Мәргән. Өфө: БДУ нәшриәте, 1975. Б. 103–126.

Татар мифлары: ияләр, ышанулар, ырымнар, фаллар, им-томнар, сынамышлар, йолалар. Беренче китап / Галимҗан Гыйльманов хикәяләвендә. Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. 388 б.

Татар халык иҗаты. Риваятьләр һәм легендалар / томны төзүче, кереш мәкалә һәм искәрмәләрне язучы С.М. Гыйләҗетдинов; фәнни редакторы Х.Ш. Мәхмүтов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. 368 б.

Урманче Ф.И. Татар халык иҗаты: югары уку йортлары һәм колледжлар өчен дәреслек / фәнни мөхәррире Х.Ш. Мәхмүтов. Казан: Мәгариф, 2002. 335 б.

Фазлетдинов Илдус Камил улы,
филология фәннәре кандидаты, доцент, Башкорт дәүләт университеты татар филологиясе кафедрасы доценты (Уфа)